

Osmanlyda respublika gözlegi

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Osmanlyda respublika gözlegi OSMANLYDA RESPUBLIKA GÖZLEGI

Respublikanyň yqlan edilmegi bir günde bolan zatmy?

Atatürk 28-nji oktyabr aqşamy şamlyk edinip egindeşlerine «Ertir respublikany yqlan ederis» diýipdir, egindeşleri gidenden soñam Ismet paşa bilen bile kanun işläp düzenmiş... Solar ýaly aňsatdyr öydýärsiňizmi?

Osmanly döwründe başlan ýüzlerce ýyllyk ganly taryh ýatyr arada!

Soltan Abdylmejit tarapyndan 1837-nji seresger (Goşun bölümleriniň ştabynyň başlygy) wezipesine bellenen Damat Sait paşa bir gün howul-hara patyşanyň huzuryna çykyp şeýle diýdi:
– Harijiýe naziri (Daşary işler ministri) Mustapa Reşit paşa respublika yqlan etmekçi bolýar, sultanlygyňyz elden gidýär.
Nämä dursuňyz?

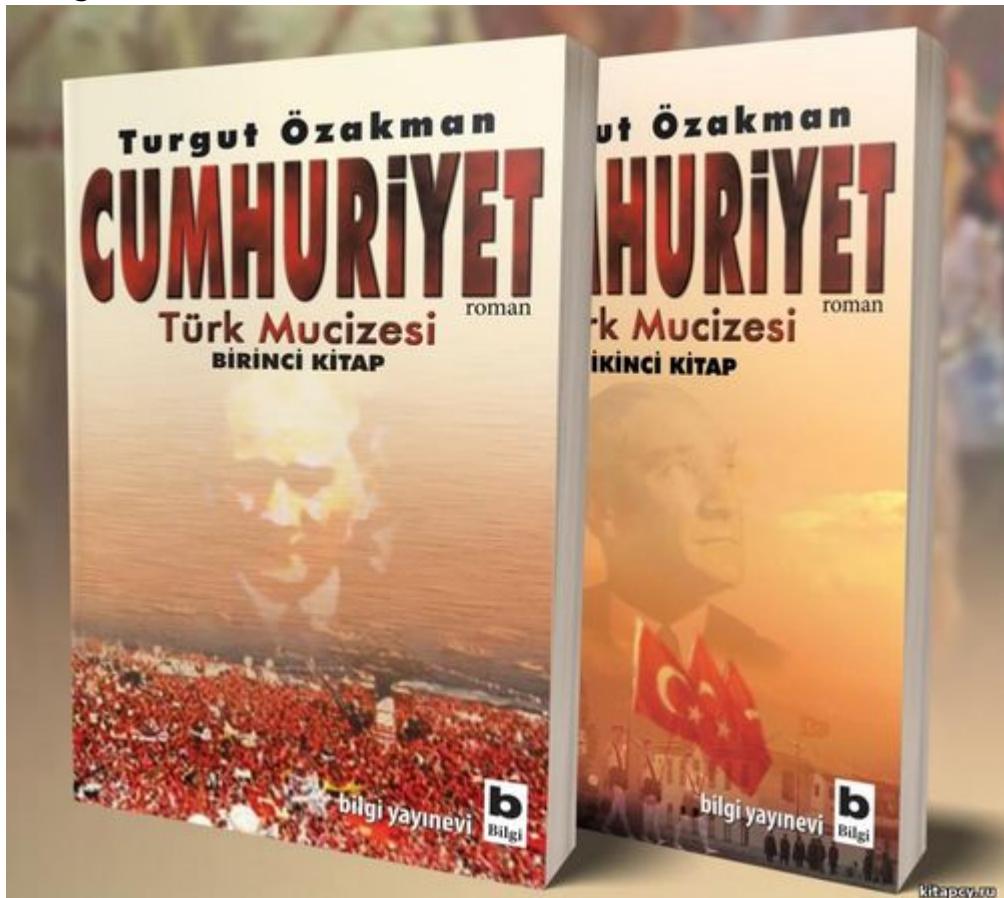
Bu endiše ýone ýere däldi...

Dilimize «respublika» sözi edebiýat arkaly aralaşdy. Şinası uly hormat bildirýän Mustapa Reşit paşasy üçin “Eýa ahali-i fazltn Reisi-Jumhuru” («Eý, mertebeli adamlaryň prezidenti») diýip ýazdy. Şinası üçin Mustapa Reşit paşa hakyky «medeniýet ilçisidi».

Osmanly intelligensiýasynyň respublika babatda belli pikiri ýokdy. Mysal üçin, Namyk Kemal şeýle diýipdi:

«Respublika häzirki ýüzýyllikda iň halanýan hökümét formasyna öwrüldi. Yslamlyk başlangyçda respublikady, ýone bu režim bizde ýöräp bolmez. Ýurdumyzda bular ýaly düşünje hiç kimiň aklyna-oýuna gelmez. Biziň kabul etjek döwlet formamyz osmanlg hanedanynyň dolandyryşynda gurular we dowam edip duran güýji

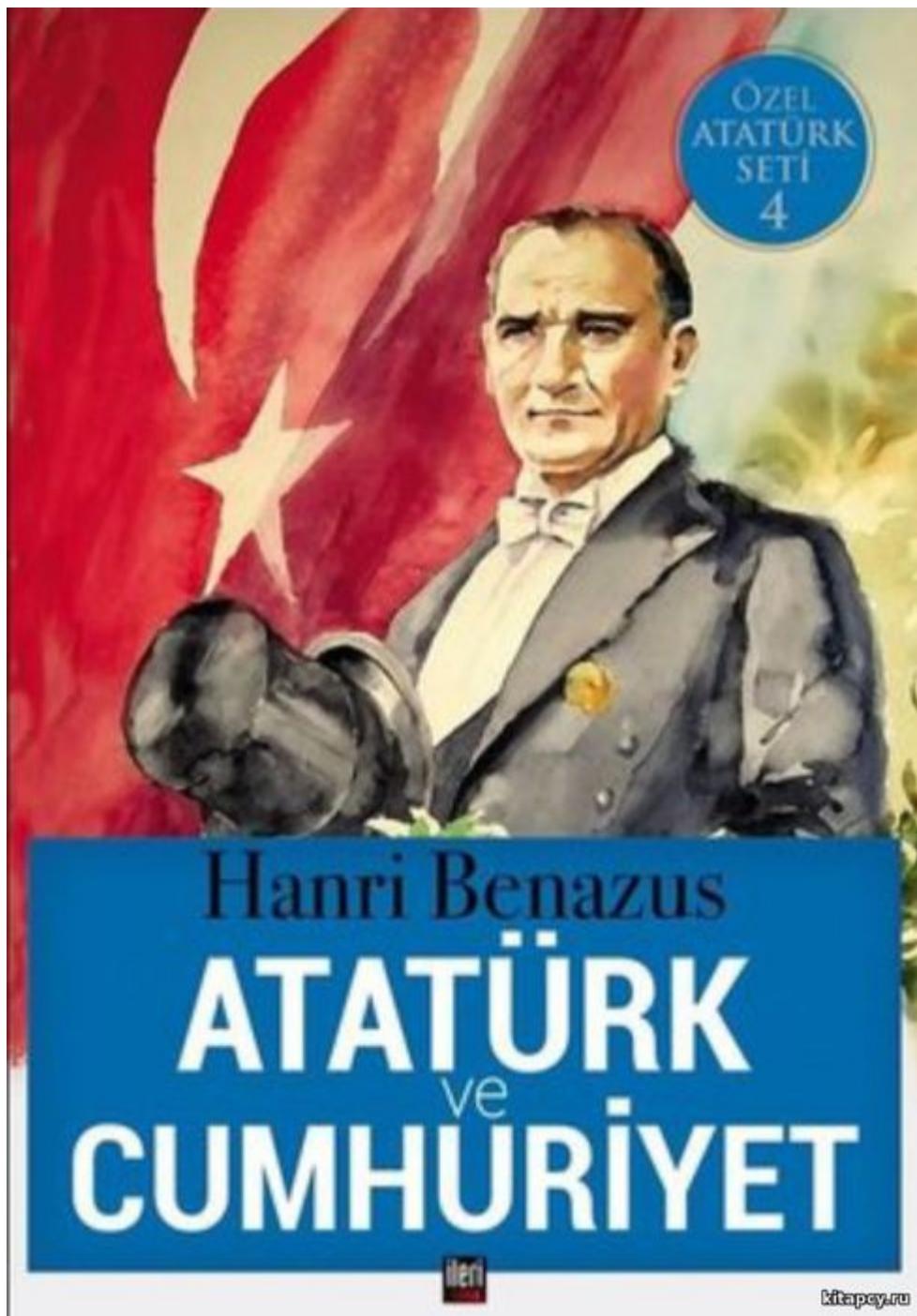
ýerine ýetiriji güýjüň elinden aljak konstitusion monarhiýa düzgünidir...»

* * *

1870-nji ýyl. Sürgündäki Ziýa paşa Ženewada çykarýan "Hürriyet" gazetinde «Respublika dolandyryşy» hakda ýazdy: «Respublika dolandyryşynda patyşa, sadrazam (baş wezir), imperator ýaly zatlar ýok. Ýurduň imperatory, sadrazamy, patışasy – halkydyr. Respublika dolandyryşynda millionlarça halk birküç sany bähbitparaz adamyň ýesiri däldir, adamlar hak-hukugyň we azatlygyny goramakda azatdyr. Respublika dolandyryşynda halkyň mejlisi bolmaly».

Ziýa paşa respublikanyň şahsy hökümäten ýokardadygyny açık görnüşde suratlandyrandygyna garamazdan onuň nähili durmuşa geçirilişi hakda hiç hili düşündiriş bermedi!

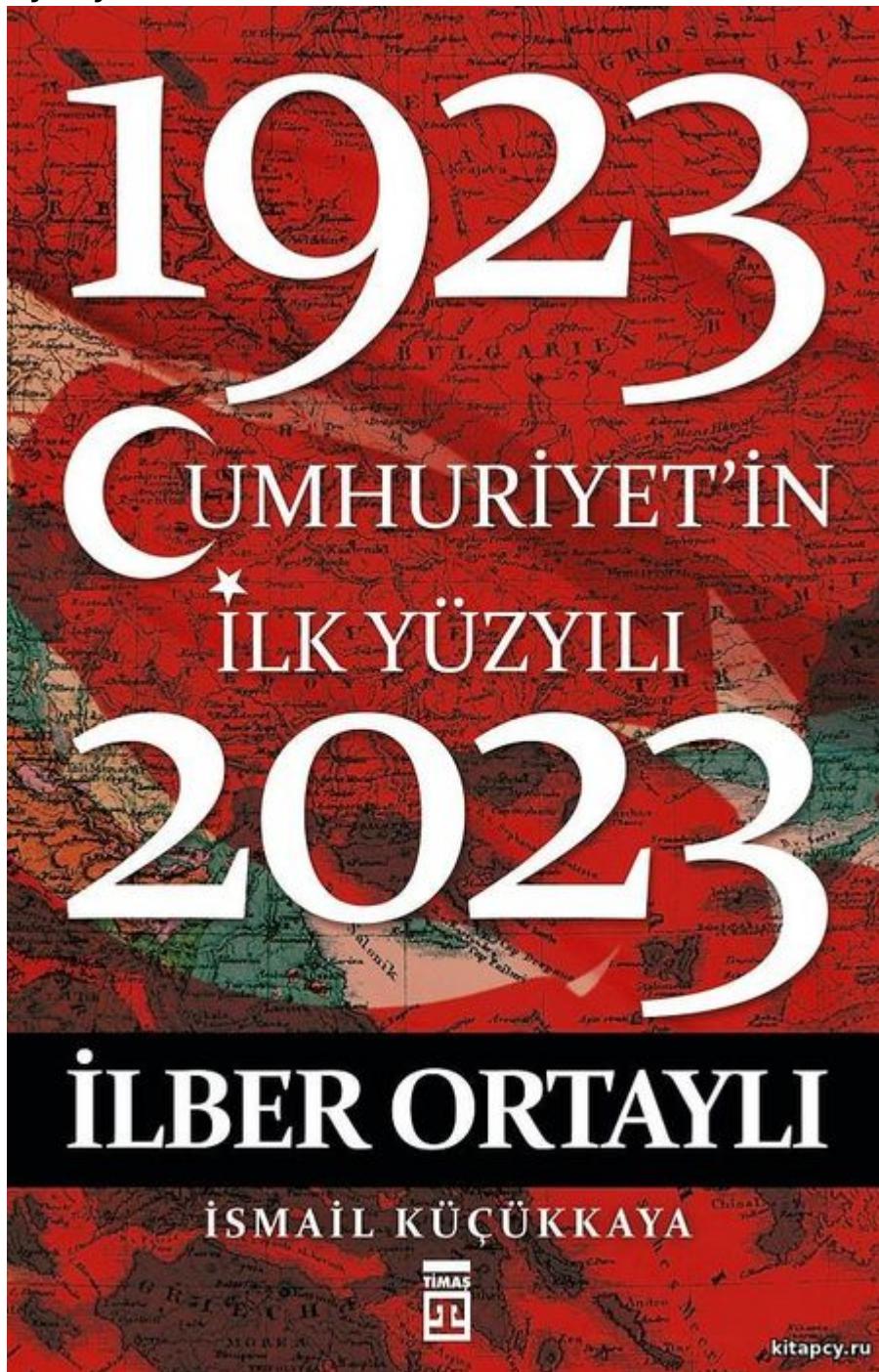
Sürgündäki ýene bir münewwer Ali Suawi käbir awtorlaryň pikiriçe respublika pikiriniň üatünde birinji bolup durup geçen adamdu. Olam respublika baradaky pikirlerini beýan edenem bolsa, munuň üstünde düýpli durup geçmändir.

Bular ýaly gözlegleriň üç esasy sebäbi bardy:

- Osmanly döwletiniň çöküş sebäpleri nämeler?
- Bu çöküş prosesini yzyna tesdirmegiň ýolary nämeler?
- Munuň üçin geçirilmeli reformalar nämeler?

Osmanly intelligensiýasynyň «azatlyk» üçin biragyzdan makullany iňlis parlamentarizmine meñzeýän konstitusyon monarhiýa düzgünidi. Çünkü:

Osmalı döwlet gurluşy düzümide hemme zat hanedan, sultanlyk, halyfat üçlüğine esaslanýardy we bulara garşy gitmek örän kyndy...

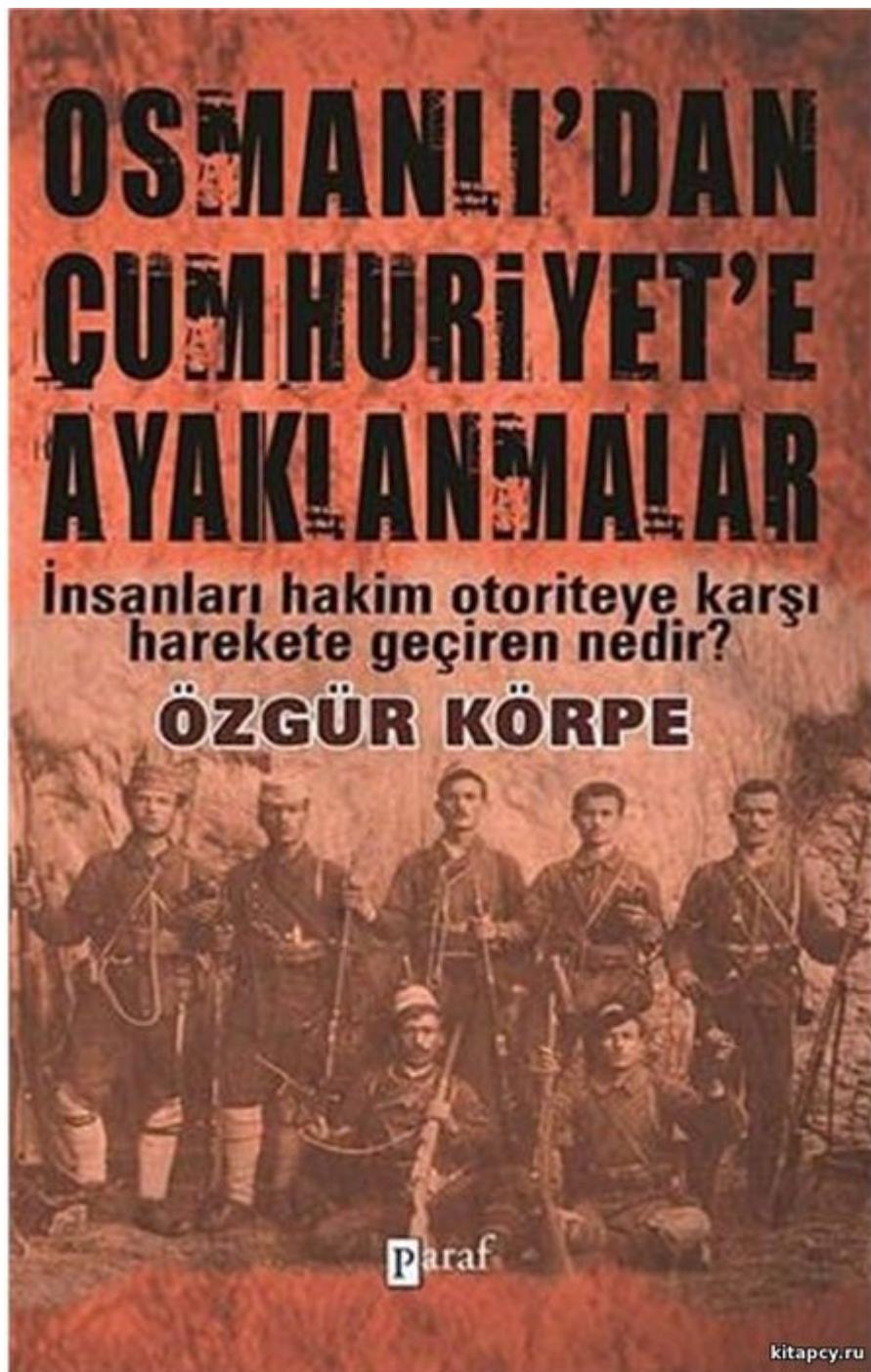
* * *

Karl Marksyň «Respublika yqlan etmese Osmalynyň ýkylyşynyň öňüni hiç kimem saklap bilmez» diýen Mithat paşasy respublika yqlan etmek beýlede dursun, 1876-njy ýylyň Konstitusiýasy taýýarlananda gowşaklyk görkezdi. Abdylhamyt II-niň «mejlisi ýatyrmá, ministrlar sowetini saýlap-seçip alma we dargatma, islän adamyny sürgüne ýollama» ýaly maddalaryna boýun egmegi

onuň soňuny getirdi.

1884-nji ýylda boglup öldürilen Mithat paşa aslynda Osmanly döwletini öñki şan-şöhratly günlerine dolap getirmegiň maksatnamasyny döwrebaplaşdyryp durmuşa geçirmegiň simwolydy... Olar «baş mugallym» Sadrazam Mustapa Reşit paşa bilen başlanan halkady. Seretseňizläň, arasynda kimler bardy: Sadyk Ryfat paşa, Ybraýym Sarym paşa, Ali paşa, Fuat paşa, Ahmet Wefik paşa we başgalar.

«Ýyldyz» sudunda sud edilen, Taifde öldürilen Mustapa Reşit paşadan bări başlan azatlyk we günbatarlylaşma göreşidi... Üstün çykanlar – suda goşulan Adliye naziri Jewdet paşa ýaly konserwatiw býurokratlar, Ahmet Mithat ependi ýaly yrga münewwerlerdi.

Bu iki pikiriň garpyşygy – agdarlyşyklar, rewolýusiyalar, tolgunşyklar, içerkى we daşarky uruşlar bilen dowam etdi durdy.

Tä taryh arenasyna Atatürk çykýança.

Onuň öñkülerden möhüm aýratynlygy bardy. Bu barada indiki ýazgymda ýazaryn.

Soner YALÇYN.

«SÖZCÜ» gazeti, 24.10.2023 ý. Taryhy makalalar